

Växjö universitet
Institutionen för pedagogik
Elisabet Frithiof
Paper till Pedagogikhistorisk forskningskonferens i Stockholm, LHS, 2006-09-28- - 29.
Session 2: Bildning, kultur och makt

Bildning för obildbara – kontroversiellt projekt med Sofia Wilkens som projektledare

I detta paper lyftes en specifik pedagogikhistorisk gestalt fram i förgrunden, nämligen Sophia Wilkens Thomée (1817–1889), som kommit i skymundan av sin mera ryktbara kollega Emanuella Carlbeck (1829–1901). Carlbeck omnämns i uppslagsböcker i såväl början, mitten som slutet av 1900-talet (Marklund, 1992; Söderberg, 1945; Westrin, 1910), vilket däremot inte i något fall gäller för Wilkens. Håkan Brockstedt (2000) påpekar det något oriktiga i att låta Carlbeck vara den enda huvudrollsinnehavaren i den svenska särskolans tidigaste historia. Wilkens var dessutom tidigare ute¹. De båda kvinnorna ägnade sig ungefär samtidigt åt var sitt bildningsprojekt, som vid en första anblick kan förefalla lika, nämligen att på försök undervisa vad samtiden benämnde idioter. Båda kvinnorna började i liten skala med att undervisa en idiot som kommit upp i skolåldern. Verksamheterna utvidgades och kom så småningom att handla om en stor skara. Carlbeck nådde ryktbarhet och gick till eftervärlden som den svenska pionjären framför andra. En sentida hyllning vittnar SOU 2004:98 om. Särskoleutredarna har själva givit sig namnet Carlbeckkommittén. Men Wilkens eftermäle har uteblivit. De båda pedagogerna strävade åt lite olika håll utifrån sina respektive utgångspunkter, vilket troligtvis fått betydelse för vem av de båda som skulle nå berömmelse och bli ihågkommen. Carlbecks intentioner stämde bättre överens med samtida synsätt, vilket gjorde hennes arbete något mindre kontroversiellt. Wilkens var i fler avseende s.a.s. före sin tid. Hennes samtid var inte mogen för att ta till sig de banbrytande tankegångar, som hennes arbete vilade på. Detta var troligtvis en anledning till att hennes verk tystades ner och inte gick till hävderna.

Ett och ett halvt sekel senare görs här en jämförelse mellan de båda kvinnornas bildningsprojekt. Då visar det sig att den uppburna Carlbecks pionjärarbete visserligen har haft omätligt stor betydelse, men likväl lett fram till en utbildningspraxis som nutida utredare inte är helt nöjda med (Skolverket, 2002; SOU2004:98). I det perspektivet visar sig den numera bortglömda Wilkens pedagogiska koncept som det vinnande. Hade Wilkens fått spela en mer framträdande roll, så hade särskolan kanske sett ut på ett annat sätt idag. Detta är givetvis spekulationer men nog så intressanta med tanke på vad som efter sekelskiftet 2000 efterlyses i särskolans undervisning. Med hjälp av ett kontrafaktiskt synsätt på detta specifika pedagogikhistoriska område kan dagens betydelsefulla utbildningsförhållanden komma i ny belysning. Några frågor söker sina svar: Varför har inte Wilkens blivit ihågkommen av sin samtid och eftervärlden på samma sätt som Carlbeck? Vad kan kontrafaktisk historieskrivning på den här punkten bära i sitt sköte?

Föreliggande text kommer först att behandla Sophia Wilkens gärning. Därefter sammanstrålar hon och hennes projekt med Carlbecks, vilket beskrivs mera kortfattat. En jämförande analys

¹ Tidigare ute än Carlbeck var också Pontus Bernhard Julius Glasell (1824–1895), som redan 1863 öppnade en enskild idiotskola i den bohuslänska skärgården (Westrin, 1910), men detta initiativ har sedermera också kommit i skymundan i uppslagsverkens historieskrivning.

av de båda bildningsprojekten pekar sedan på möjliga förklaringar till att endast det ena projektet gått till historien. Texten mynnar ut i några reflektioner över vad en kontrafaktisk historieskrivning skulle kunna ha lett fram till om denna hade varit den faktiska.

Sofia Wilkens som ledare för ett kontroversiellt bildningsprojekt

I den då betydelsefulla Blekingestaden Karlskrona levde och verkade under 1850-talet och några decennier framöver Sophia Wilkens Thomée. Karlskrona, som tidigare varit rikets tredje största stad och i paritet med Göteborg, upplevde en ny blomstringstid (Marklund, 1993). Några fattiga föräldralösa barn hade lämnats i Wilkens vård. Redan år 1859 tog hon sig an och undervisade en idiotisk, dövstum flicka, en öm angelägenhet (Karlsson, 1988). Efter en tid tog Wilkens initiativ till, inrättade och förestod ett barnhem, senare också ett skyddshem för abnorma flickor och ett dövstumsinstitut. De intagna var till stor del utvecklingsstörda (Karlsson, 1988).

Den stora skaran av barn och ungdomar, som fått ett nytt hem blev snart trångbodda, vilket föranledde att de 1865 flyttade till en ny och större fastighet i centrala Karlskrona. Det nyinrättade Blekinge läns landsting² hade anslagit 20 000 riksdaler så att barnen kostnadsfritt kunde flytta dit (Elander, 1962). Uppagningsområdet vidgades från att utgöra endast staden till både Blekinge, Skåne och Småland. Av de 4 lärarna var en, anmärkningsvärt nog, dövstum (Wilkens, 1995). Detta kan ha varit en medveten strategi för dövstumma elevers identifikationsprocess. Att år 1859 våga sig på idiotundervisning i vårt land var ett djärvt företag. Som exempel på samtida uppfattning kan nämnas ett debattinlägg som Kerstin Färm (1999) refererar till. Hospitalsöverläkare Ernst Salomon i Malmö skrev 1869 i Nordisk Tidskrift för ekonomi, politik och litteratur. Artikeln, Anstalter för idioters vård i Norden, behandlar bl.a. den då nyväckta frågan om idiotfostran. Han skildrar flera tyska och danska exempel på framgångsrik idiotuppfostran och anmärker: ”För ett tiotal af år sedan ansågs hvarje tal om idiotskolor för *rent nonsens* (min kursiv.)” (Salomon citerad av Färm, 1999, s.122). Detta innebär att det år då Wilkens gick till handling var talet om en sådan handling nonsens i de flestas öron, åtminstone i Sverige.

Den socialt engagerade, målmedvetna, viljestarka och handlingskraftiga Wilkens hade hjärta för alla, som sökte sig till hennes institutioner. Ekonomin var ständigt ansträngd. Hon måste ägna mycken möda att samla in tillräckligt med medel för att den alltmer omfattande verksamheten skulle kunna fortsätta. Landstinget kom att göra punktinsatser för de yngre barnen. Ett annat problem måste så småningom lösas. När eleverna var konfirmerade skulle de försörja sig själva, något som det omgivande samhället stod tveksamt till. Vem ville anställa en idiot som kom från ”Tosingagården”? De pojkar och unga män som skrevs ut kunde ofta få arbete inom hantverk och som skeppsgossar i Kronans tjänst. I marininstaden Karlskrona blev just det senare en möjlighet. Men med flickorna var det värre. Wilkens lyckades intressera en affärsman, som tillverkade grövre mattvävnader. Fångarna på stadens fängelse anlätades till detta, nu också Wilkens skyddslingar, de unga kvinnorna, åt vilka en lämplig lokal i närheten av deras institution hyrdes för detta ändamål. Affärsmannen var så nöjd med den nya arbetskraften, att han ville flytta dessa kvinnor till en alternativ och större lokal i en annan del av Karlskrona. Men Wilkens motsatte sig detta bestämt, eftersom hon inte ville förlora tillsynen över dessa kvinnor, bland vilka många var dövstumma. I stället skaffade

² Landstingen, som inrättats 1862, anslag från början medel till att organisera den obligatoriska skolan. Ännu 20 år efter 1842 års folkskolestadga fanns stora brister i folkundervisningens organisation (Elander, 1962). Det anmärkningsvärda var att medel här äskats och beviljats även till abnormundervisning.

hon själv vävstolar och lät kvinnorna väva bomullstyg, som blev en konkurrenskraftig vara bland andra tyger i handeln. Dessutom bakades bröd och kärnades smör till försäljning. Verksamheten blev ett självförsörjande Skyddshem för abnorma flickor och gav dessa unga kvinnor arbete (Wilkens, 1995).

Till Wilkens bildningsprojekt hörde alltså att elevernas skolgång skulle leda fram mot möjligheter till ett arbete och försörjning. Hennes syn på de från barnhemmet utskrivna idioterna handlade om deras delaktighet och ansvar i samhället. Som samhällsmedborgare skulle de som alla andra bidra till sin försörjning, en uppfattning som inte var allas i hennes samtid. Med en därtill syftande undervisning hade hon lagt grunden i skolan, inte minst i de praktiska ämnena. Utifrån en könsaspekt ser vi hur kvinnornas skyddsbehov kvarstod, fastän samhället s.a.s. kallade ut dem i arbetslivet, närmare bestämt till att ingå i andra mattvävande arbetares skara. Männerna däremot tilläts bokstavligen talat ge sig ut i världen utan skyddsnät. Som deltagare i skeppsgossekåren seglade de som medlemmar i ett annat samhällsligt kollektiv ut över haven. Hierarkin var påtaglig ombord och förhållandena för de yngsta skeppsgossarna var ofta eländiga på grund av översitteri och mobbning. Man kan bara spekulera över hur situationen var för skeppsgossekårens idioter, av vilka somliga kanske även var dövstumma.

Det var inte problemfritt att bedriva undervisning för och omsorg om dessa idioter. Men Wilkens och hennes medarbetares drivkrafter var starka. Ett ständigt återkommande problem var som nämnts ekonomin. Landstinget avslag om medel till skyddshemmet (Wilkens, 1995). Skälen för avslag radades upp, det ena efter det andra. Det handlade om

...dels att det låg utanför landstingets befogenhet att understödja enskild välgörenhet, dels att ett bifall skulle öppna vägen för ett obegränsat antal liknande framställningar; dels att de i skyddshemmet intagna kom att avskiljas från livet utanför hemmet, på ett sätt som hindrade dem att bli nyttiga samhällsmedlemmar, varför ”gagnet av denna inrättning må betvivlas”, och dels slutligen att de intagna med tiden skulle komma att förvärva försörjningsrätt i Karlskrona och därigenom belasta dess fattigvård i stället för att sådan kostnad rätteligen bort fördelas mellan deras olika hemkommuner. (ibid., s. 12)

Ett massivt motstånd förelåg alltså. Detta kan tolkas i följande riktning. Det borde vara endast en privat angelägenhet att uppfatta de behov av stöd som personer med idioti har. Huruvida de skulle undervisas var också upp till den enskilda och hans eller hennes välgörenhetsintresse. Det kunde mycket väl ligga i strid med både den enskilda idiotens, den aktuella familjens och samhällets intresse att någon tar initiativ och skiljer ut dessa personer utifrån något slags bildningsmotiv. En kommun skulle inte behöva bära det ekonomiska ansvaret för andra kommuners mera kostnadskrävande invånare³.

Men skyddshemmet visade sig svara mot faktiska behov och kom att bestå ytterligare 40 år, trots ansträngd ekonomi och nämnda diskussion (Wilkens, 1995). En inspektor ifrågasatte som nämnts Wilkens bevekelsegrunder, verksamheten och framför allt hennes avsaknad av en specialiserad utbildning för att ta sig an dessa abnorma personer. Vid den Abnorma skolans andra Nordiska lärarmöte i Stockholm 1876 passade hon på att ge ett svar:

Må det tillåtas den att härom yttra sig som i 20 år har arbetat med dessa mänsklighetens svagaste barn, av Gud satta oss till ett prov av vår kärlek och vårt tålmod... Under min

³ Det finns en historisk kontinuitet i problematiken. Relativt aktuell är debatten om hur en kostnadskrävande särskoleverksamhet skall delas mellan inblandade kommuner och om de merkostnader som uppkommer för de kommuner där personer med utvecklingsstörning stannar kvar och bosätter sig efter sin utbildning.

långa arbetstid, endast ledd av egna erfarenheter, emedan ingen annan stått mig till buds... har jag kommit till följande slutsatser, ... Mina åsikter vinna kanske ej bifall inför vetenskapens öga, jag gör ej heller anspråk därpå och har ej varit nog lycklig att få ledas av dess ljus utan endast av den moderliga kärlekens instinkt som väl är nedlagd hos varje kvinna.

(Wilkens citerad i Nordiska abnormsaksmöten 2, 1877, s. 120–123)

Wilkens hade alltså tilltro till sin egen långa och beprövade erfarenhet. Hon såg sitt eget ansvarstagande som en naturlig följd av de moderskänslor hon fått för dessa ”mänsklighetens svagaste barn”. I sammanhanget kan nämnas vad samtiden satte i samband med hennes engagemang. Samma år som hon började ta sig an dessa barn hade hon och hennes make mist sin enda och treåriga dotter efter en kort tids sjukdom (Wilkens, 1995). Wilkens hade under årens lopp byggt upp en kunskap om de abnorma barnen, vilken hon omsatte. Som i viss mån autodidakt i detta läraryrke prövade hon sig helt enkelt fram i sin undervisning. Umgänget och arbetet med alla dessa hundratals elever gav Wilkens en möjlighet att mejsla ut sin människosyn, kunskapssyn och samhällssyn. Hon drar några slutsatser om vad senare släkten skulle kalla inkludering, vilken hon menar ständigt bör eftersträvas men med urskiljning och erfarenhet. De sinnesslöa får inte isoleras utan måste samverka med de mera dugande. Leken bland friska barn, arbete tillsammans med andra är ett verksamt medel som kan väcka det slöa barnet eller den unga ur sin överksamhet, hävdar hon (Nordiska abnormsaksmöten 2, 1877, s. 120–123). Men samtidigt kommer hon med en varning. Under ett sådant samarbete får inte de friska barnen stå alltför högt över de svagsinta ifråga om själens utveckling, för då skjuter man över målet och idioten står där ensam, som hon uttrycker det (ibid.)

Wilkens deltog alltså efter två decenniers lärarverksamhet i den omfattande fortbildning som erbjöds vid ett nordiskt lärarmöte 1877. Hon sökte sig till dem som arbetade med samma abnormundervisning, som hon själv ägnade sig åt. Av deltagarförteckningen att döma infann sig till detta lärarmöte en annan pionjär, Emanuella Carlbeck, från en helt annan del av landet.

Ett möte mellan två borgerliga kvinnor – pedagoger med filantropiska drivkrafter

När det andra Nordiska abnormskolmötet hålls i Stockholm har både Sofia Wilkens och Emanuella Carlbeck många års erfarenheter av abnormundervisning. Carlbeck har, precis som Wilkens, börjat i experimentell och liten skala. Carlbecks systerson hade visat sig vara ”i afsaknad av normal begåvning” (SOU 2004:98). Han hade hunnit bli nio år, gjorde ingen vanlig skolkarriär, utan kom i stället under sin mosters beskydd. Snart vidgades verksamheten och Carlbeck startar ett hem för tre idioter 1 september 1866 på Nya Varvet i Göteborg (Westrin, 1910)⁴. Vid samma tidpunkt var alltså Wilkens verksamhet i Karlskrona i full gång. Detta år räknas emellertid som idiot- och sinnesslövårdens födelseår i Sverige (Brockstedt, 2000). Märk väl att begreppet vård är centralt. Ur vården utvecklade Carlbeck sedan undervisningen, i främst läsning, skrivning, räkning och praktiskt arbete (SOU 204:98).

1869 bor sexton skyddslingar på Carlbecks hem och dess kö växer (SOU 2004). Verksamheten flyttar först till lantstället Kastholmen utanför Falköping, därefter till Kultomten utanför Skövde (Westrin, 1910). För att 1875 kunna starta en ännu större institution köper Carlbeck fastigheten Johannesberg, ett stadsländeri utanför Mariestad (Westrin, 1910). Hon förestår denna anstalt och verkar där i 25 år, dvs. hela återstoden av sitt liv (SOU 2004:98). På Johannesberg som regelrätt institution för idioter fanns så en asyl för

⁴ Enligt en annan källa, Nationalencyklopedien (Marklund, 1993), öppnas detta hem redan 1865.

obildbara idioter, ett arbetshem och en skola för de bildbara idioterna (Westrin, 1910). Carlbeck valde att förlägga sin vård och undervisning utanför städerna. Den stora anstalten Johannesberg låg på en egendom utanför Mariestad, som vid denna tid visserligen var residentsstad, men ändå en utpräglad småstad (Marklund, 1993). Därmed markerar hon den fysiska åtskillnaden mellan idioter och andra samhällsmedborgare. Hennes ställningstagande överensstämmer med den tidens synsätt. Idioterna tillhörde en särart och avsides institutionsvård räknades som ett framsteg vid tiden före sekelskiftet 1900.

I liberalismens tidsanda låg en möjlighet för borgerliga kvinnor som Carlbeck och Wilkens att i viss mån träda in i offentligheten.

Med välgörenhetsassociationerna steg kvinnorna på ett nytt sätt ut i deloffentlighet... Det ansågs att kvinnor genom sin "särart" behövdes i samhället där de med sina särskilda egenskaper kunde tillföra en viktig dimension. (Jarlert, 2001, s.141)

Såhär i efterhand är det uppenbart att dessa kvinnor behövdes i samhället. Carlbecks och Wilkens samtid kunde vara oförstående, även om en och annan var både häpen och imponerad över dessa båda kvinnors verk. Stadsläkaren i Karlskrona, som följde Wilkens arbete och tillhörde dem som stödde henne, förvånade sig över effekterna av hennes handlingar,

... huru denna i sitt slag rätt storartade inrättning kunnat komma till stånd och utvidga sig, utan andra hjälpmedel än den enskilda välgörenheten inom ett samhälle som i själva verket är så medellöst som detta. (H. J. Carlsson citerad i Wilkens, 1995)

Båda pionjärkvinnornas drivkrafter var bevisligen starka, något som säkerligen behövdes för att kunna ta sig fram på obanade vägar och förbi materiella, ideologiska och politiska hinder. Dessa kvinnors motiv var filantropiska. Det handlade närmare bestämt om kristen kärleksverksamhet (Wilkens, 1995; SOU 2004:98; Nordiska abnormsaksmöten 2, 1877). Religiös liberalism, som var utbredd vid denna tid, utgjorde "en klar och lättfattlig syntes mellan kristendom och kultur, med kristendomen som den livgivande principen och filantropin som uttryck för kristendomens verksamhet i livet" (Holmquist, 1952, s.53). Filantropiska insatser förekom samtidigt i stor utsträckning inom olika samhällsliga områden (Brockstedt, 2000; Holmquist, 1952; Jarlert, 2001). Carlbeck underströk att personal till sådan verksamhet bör väljas bland kristligt sinnade personer av flera skäl (Schön & Rönnbäck, 1995):

"Behovet av tålmod och medlidsamhet med idioternas opålitliga och omyndiga väsen, vilket tätt och ofta gör sig gällande, ställer på fostraren kravet, att med kristlig kärlek göra sig mödan att särskilja vad som är idioti eller tillräknelig elakhet...Idioternas vämjeliga uppträdande...kräver hos personalen öga för den dyrbara själen, som fått boning i ett så uselt hölje... (Carlbeck citerad ibid., s.35)

Uppenbarligen ansåg Carlbeck själv att hon och hennes medarbetare hade tillgång till eget tålmod, medlidsamhet och kristlig kärlek som resurser för att fostra opålitliga, omyndiga idioter med ett vämjeligt och emellanåt elakt uppträdande. Hon såg dem också som personer med dyrbara själar, som dväljdes i usla höljen. Wilkens talade också, enligt ett tidigare citat, om kravet på tålmod och kristlig kärlek. Men hennes utsaga om idioterna är hovsammare. Hon nämner "dessa mänsklighetens svagaste barn", dessa "som danskarna så vackert kallar andesvaga" som av Gud är insatta för att tålmod och kärlek ska prövas (Wilkens citerad i Wilkens, 1995). Frågan om varför Sophia Wilkens inte gått till eftervärlden på samma sätt som Emanuella Carlbeck tränger sig på. Den kan få några svar utifrån en jämförelse mellan de båda projekten, hur de lanserades och genomfördes.

Jämförande analys av Carlbecks och Wilkens projekt

Vid en jämförelse visar det sig att Wilkens tagit på sig ett tydligare pedagogiskt undervisningsuppdrag. Både Carlbeck och i synnerhet Wilkens var före sin tid, då de såg idioter som bildbara. Men Carlbeck såg i första hand vårduppdraget (Brockstedt, 2000; Karlsson, 1988), ur vilket uppfostrans- och undervisningsuppdraget sedan utvecklades. Just därför att vård, omsorg och uppfostran var Carlbecks huvudprojekt behövde inte detta skava mot samtidens föreställningar att idioter marginaliserades när det gällde skolutbildning. De var helt enkelt inte bildbara, eller rättare sagt man spekulerade ännu inte i frågan om dessa andesvaga var bildbara. Uttrycket bildbar användes för övrigt inte om personkretsen förrän åtskilliga decennier senare. Då hade idén om sinnesslöas bildbarhet fått fäste. Ett sekel efter Carlbecks och Wilkens första initiativ lagstiftades så småningom om bildbara sinnesslöas rättighet att gå i skolan, deras skolplikt. Wilkens övertygelse och djärvhets på detta område medförde kanske, att hon själv marginaliserades av dem som tydligt hade klart för sig var bildbarhetens gränser vid den tidpunkten gick. Hon var helt enkelt alldeles för tidigt ute och fick inte historieskrivarnas gehör för den inriktning som hennes projekt hade.

Enligt Wilkens synsätt var idiotundervisningen meningsfull och motiverad eftersom idioter i hennes ögon var behövliga i samhället. Hon hade ett inkluderings syfte med sitt bildningsprojekt. Hennes pedagogiska grundsyn handlade uppenbarligen om fostran med ett långsiktigt mål i sikte. Hon måste ha stött på mothugg bland dem som ifrågasatte detta hennes pedagogiska perspektiv på idioter. ”I allmänhet blifva idioter ej gamla” klargjorde dessutom den medicinska vetenskapen genom en artikel om idioti, sinnesslöhet och andesvaghet i Nordisk Familjebok så sent som 1910:

Ofta står andesvagheten i årtal eller hela lifvet på samma ståndpunkt, om också ett psykiskt skenlif kan framkallas genom dressyr. (Westrin, 1910, s. 358)

Dock visade sig de små idioterna bli fullvuxna, inte bara undantagsvis. Wilkens hävdade, att de skulle fogas in i samhällskroppen. Männen utbildades till sjöfartsyrken och olika hantverk medan kvinnorna visserligen behövde vistas på skyddshem, men samtidigt kunde stå för konkurrenskraft på arbetsmarknaden. Wilkens pedagogiska syn på idioters möjligheter och deras roll i vuxenvärlden var och förblev länge kontroversiell. Det kan ha varit Carlbecks mindre kontroversiella insatser för omsorg och vård av idiotiska barn som har hållit hennes minne levande. Och hennes arbete kom verkligen att bli mönsterbildande (Schön & Rönnbäck, 1995). Wilkens gärning förmedlade ett alltför utmanande budskap.

Carlbeck har gått till historien som den ”hvilken genom sitt föredöme blef epokgörande i vårt land vid behandlingen af sinnesslöa barn” (Westrin, 1910, s. 355; min kursivering). Att betrakta äldre idioter som fullvuxna och ansvariga samhällsmedborgare var allmänt sett otänkbart under 1800-talet. Idiot var den som per definition hade utvecklade själsförmögenheter och kvarstod på ”den tidigare barnålderns andliga nivå” (ibid., s.355). Att anstaltsvårda dessa eviga barn blev därmed det meningsfulla och tänkbara. Carlbeck utförde detta, i samhällets tjänst. Wilkens projekt hade en lite annorlunda inriktning. Målsättningen var, att idioterna skulle vara delaktiga i samhället och försörja sig själva när de blivit vuxna. När anstaltsvården så småningom kom i ropet mot slutet av 1800-talet framstod kanske detta Wilkens bildningsprojekt som dödfött och närdes då inte heller. Blekinge läns sinnesslöanstalt kom sedermera att bli Ekhagen i Karlshamn, inte någon anstalt i Karlskrona, så som en utveckling av någon av Wilkens institutioner. För Carlbecks institution Johannesberg gällde, att verksamheten så småningom övergick till regelrätt anstalt och skänktes till Skaraborgs läns

landsting. Johannesberg förblev regional anstalt så länge sådan vård var i ropet. Carlbeck som grundare har kontinuerligt funnits där i sammanhanget, inte bara för historieintresserade.

Enligt Wilkens koncept skulle idioter vara delaktiga i samhället, bevisligen även i rent fysisk bemärkelse. Wilkens valde, att inrätta sitt barnhem i en fastighet centralt i staden och inte ute på landet. Fastigheten vid Hantverkargatan 34 i Karlskrona låg nästan granne med en rådmans gård, mitt i stadsvimlet och offentligheten. Även skyddshemmet för abnorma flickor låg centralt. Enligt Wilkens uppfattning skulle de abnorma vistas med och nära de normala (Wilkens, 1995). Hemmet för de abnorma smälte in i stadsbilden, något som Karlskronaborna så småningom fick vänja sig vid. Som långsiktig inkluderingsmetod var den snillrik, men icke desto mindre ovanlig, både under Wilkens verksamma tid och långt därefter. Inte ens när sådana institutioner 20 år senare tillkom i större utsträckning, ville man visa upp dem eller deras inhysta (Lindkvist, 2002). Byggnaderna låg ofta ensligt belägna långt ute på landet för att undvika att omgivningen visade brist på förståelse och hänsyn. Samtidigt skulle omvärlden skonas från besvär och obehag (ibid. s.25). Detta måste ha varit ett medvetet och aktivt val av Wilkens, eftersom hon själv föredrog landsbygden utanför Karlskrona när hon, enligt en sentida släkting, som 70-åring drog sig tillbaka. Kontakten med sina skyddslingar i staden behöll hon dock in i det sista (Wilkens, 1995). Ryktet om en gärning, som bryter mot normer och värderingar, förs inte vidare av någon beundrande eller stolt samtid. För Wilkens verks del gällde att normala och abnorma troligtvis kom hotande nära varandra i samtidsens ögon. Carlbecks anstalter, som kom att flytta vid några tillfällen (Westrin, 1910), var däremot alla lantställen, belägna utanför stadens hank och stör. Carlbeck föredrog, i enlighet med samtida och senare synsätt, mera avsides placeringar för att upprätthålla åtskillnad. Utanför en rad Västgötastäder befann sig de fastigheter där hon bedrev sin verksamhet.

Ytterligare en inkluderingsaspekt av Wilkens arbete kan lyftas fram. Wilkens radikala uppfattning om inkluderingens möjligheter låg henne i fatet redan under hennes yrkesverksamma liv. En inspektor satte stora frågetecken i kanten för att hon blandade barn med och utan olika handikapp (Karlsson, 1988). Vid denna tid rådde ett annat synsätt än det hon försökte lansera. Man ville som sagts inte gärna visa upp ”samhällets olycksbarn”. De vistades undangömda var för sig eller tillsammans på fattighus eller hospital, där de utan närmare kategorisering togs om hand av agrarsamhället (Johannisson, 1990; Karlsson, 1988; Söder, 2003a). Wilkens undervisade, öppet och inkluderat, inte bara idioter och idiotiska utan också krymplingar och kretiner, blinda och dövstumma, inte bara barn och ungdomar utan också några vuxna. De flesta av hennes elever var döva (Brockstedt, 2000; Karlsson, 1988). Carlbeck tog sig däremot an enbart idioter, vilket både Brockstedt (ibid.) och Karlsson (ibid.) nämner som ett skäl till att just hon blivit idiot-/sinnesslövärdens förgrundsgestalt⁵.

I ett genusperspektiv kan man spåra ännu en möjlig anledning till att Wilkens minne inte hållits levande. (Här görs ingen jämförelse med Carlbeck, kvinna i likhet med Wilkens.) Det var männen som tog ledningen för sinnesslövärderna i de flesta europeiska länder och USA, medan det i Sverige blev en uppgift för kvinnor, som hade pedagogisk utbildning (Brockstedt, 2000). Wilkens anstalt hade endast kvinnliga lärare, vilket var anmärkningsvärt vid denna tid. Själv hade Wilkens ingen sedvanlig lärarutbildning. I ett brev till Blekinge läns landsting hösten 1868 skriver styrelsen för skolan:

⁵ Borde då inte Sofia Wilkens åtminstone finnas med i dövundervisningens historiska ”kanon”? Kjell Lundströms (2006) avhandling visar att så inte är fallet. Lundström har nämligen gjort en omfattande historisk genomgång av dövas skolundervisning, men nämner inte Sofia Wilkens. Däremot nämns Sofias syskonbarn Octavia i en fotnot. Hon utbildades i den första kullen abnormskollärare vid Slagsta seminarium (Brockstedt, 2000).

...Anstaltens verksamhet är nu så pass gammal att dess resultat kunna bedömas...vara att anses såsom vitsordade och fullt försvarliga hvad kunskaperna beträffar...elevernas uppförande, som i allmänhet den anda som inom läroanstalten råder, såsom det mest berömvärda...Uti en tid då så mycket afhandlas om kvinnans lämplighet för skolundervisning, hvilken ock synes hafva vunnit sitt fulla erkännande, erbjuder ifrågavarande läroanstalt ett särskilt intresse, då undervisningen derstädes alltigenom både föreståts och bedrivits af fruntimmer allena...

(Styrelsens brev citerat i Karlsson, 1988, s. 47)

Erfarenheterna talade för att den kvinnliga handledningen kunde anses lämplig, något som visserligen väckte en dels intresse, men som kan ha varit samtida sprängstoff. Tydligt räknades hon inte inom mäktigare utbildningspolitiska läger. Måhända finns där en anledning till att Wilkens utbildningsverksamhet inte fick sitt eftermäle. Carlbecks verk har burit frukt och hennes minne har hållits levande. Carlbeck blev den epokgörande. vad gäller behandlingen av barn med utvecklingsstörning. Den mönsterbildande – och kontinuerligt accepterade – behandlingen handlade huvudsakligen om vård och omsorg. En utredningskommitté, som skulle se över utbildningen för personer med utvecklingsstörning, lånade hennes namn. Därmed befastes, att särskoleelevers utbildning fortfarande kopplas till vård och omsorg. Kunde utvecklingen ha tätt sig annorlunda om Wilkens fått mera gehör för sitt bildningsprojekt?

Kontrafaktisk historieskrivning – särskoleundervisnings mål och mening

S.k. ”Om-berättelser” kan bidra till en djupare förståelse av relationen mellan orsaker, händelser och konsekvenser (Andersson & Zander, 1999). Kontrafaktisk historieskrivning handlar ofta om enskilda aktörers förmåga att påverka det historiska skeendet. Det finns alltså en förkärlek för personligheternas avgörande betydelse för alternativa händelseförlopp (ibid.). Sådana kontrafaktiska resonemang har utsatts för kritik, men historikernas intresse har på senare år tilltagit. Med risk för att komma nära det som ”kunde-ha-hänt-historie”-sysselsättningens skarpe kritiker nämner vara ett ”metodologiskt råtthål” (David Hackett Fischer citerad i Andersson & Zander, 1999, s.13) vill jag likväl skissa på en sådan kunde-ha-hänt-berättelse. Det handlar om spekulationer om hur utbildningsläget alternativt kunde ha sett ut idag för barn och unga med utvecklingsstörning, de som nu hänvisas till en särskild skolform, särskolan. Samtidigt gäller det i stor utsträckning också den s.a.s. normala skolans alla normala elever, som avskiljs från de onormala. Väl medveten om att historievetenskapens företrädare ständigt problematiserar frågor om orsak och verkan, tar jag mig ändå friheten att i pedagogikhistoriens namn fundera över ett alternativt utbildningsläge utifrån Sofia Wilkens bildningsprojekt.

Utredningar har föranletts av bl.a. den påtagligt ökade intagningen av elever i särskolan och diskussioner om kvaliteten i särskolans undervisning (Skolverket 2000, 2001a och b, 2002; SOU2004:98). Kommunaliseringen av särskolan år 1996 har medfört att landstingen inte längre är huvudman för särskolan. Det har alltså funnits anledning att göra jämförelser mellan skolformer med samma huvudman. Kvaliteten i undervisningen i särskola jämfördes med den i grundskolan (Skolverket, 2002). Av allt att döma är balansen mellan kunskapsutmaning och trygghet svår att upprätthålla i särskolan. Utredarna märker tendensen att särskoleelever inte får tillräckliga utmaningar vad gäller kunskaper. Däremot känner de trygghet och trivs i skolan. Trots såväl integrerings- som inkluderingssträvanden förekommer segregation. I relativt hög utsträckning har särskoleklassernas lärare erfarenheter av vård och behandling. Många lärare, oavsett deras elevers ålder, har som pedagogisk grundutbildning en

förskolläraryxamen. Namnet särskola har ifrågasatts utifrån ett delaktighetsperspektiv. Ur samma perspektiv har särskolan som företeelse också ifrågasatts, men Carlbecksutredarna fick ett tilläggsdirektiv, att särskolan skulle vara kvar.

Hade Wilkens kontroversiella bildningsprojekt fått näring och bäring över tid, så hade kanske fler bildbara sinnesslöa långt tidigare beretts utbildning och deltagit i samhällslivet. Fler bevis på självförsörjning hade kunnat mana fram fler utbildningsvägar, som ledde vidare till lönearbeten. Detta i sin tur hade medfört dels påtagliga utmaningar för enskilda personer med utvecklingsstörning, dels andra förväntningar på dessa personer som grupp och ett alternativ till anstalter och institutionsvård. Att särskollärare har erfarenheter av vård och behandling skulle kanske inte längre gälla på 2000-talet. Särskoleundervisningens brist på kunskapsutmaningar kanske inte hade varit så efterhängsen. Utmaningarna och kraven på personer med utvecklingsstörning hade handlat om ett samhällsorienterat bildningsprojekt, inte om särskiljande och marginalisering. Det är inte givet att adekvata kunskapsutmaningar skulle medföra minskad trygghet för elever med utvecklingsstörning. Den som blir betrod med en utmaning kan få ökad självkänsla och säkerhet, vilket kan betyda trygghet. Vem vet om den marginaliserande benämningen särskola hade funnits kvar?

Undervisning formas utifrån föreställningar om hur eleverna uppfattas. När unga och äldre människor med utvecklingsstörning inte längre betraktas som ständiga barn – i enlighet med Wilkens tänkesätt – så får det genomgripande konsekvenser. Att utbildade förskollärare i stor utsträckning tjänstgör i dagens särskola, gymnasiesärskolan inklusive, skulle bli mera problematiskt än vad det nu är. Längre har särskolans läromedel utformats och producerats utifrån synsättet att särskoleeleven är ett barn. Textförfattare och bildkonstnärer har riktat sig till barn, även om det handlat om läromedel för de senare särskolåren. Det har varit väldigt svårt under de sistlidna decennierna att få fram lättlästa böcker med åldersadekvat innehåll för såväl särskolans yngre som äldre elever. Kanske hade en annan utveckling kunnat påskyndas om läs- och skrivkunskaper tidigare hade förväntats av dem som i stället vistades mer eller mindre sysslösa på avlägset placerade idiothem eller sinnesslöanstalter större delen av sitt liv. Kommunikativa färdigheter hade då varit ett krav på ansvariga och delaktiga personer, på väg ut till samhälleliga arbetsplatser. Långt tidigare hade icke-utvecklingsstörda vant sig vid utvecklingsstörda och vice versa. Som sagt, resonemanget är spekulationer.

Avslutningsvis får ett citat om det positiva värdet i kontrafaktiska resonemang även syfta på värdet av att beforska enskilda historiska aktörer, exempelvis dem som likt Sofia Wilkens kommit i skymundan:

Att jag trots detta ser ett stort positivt värde i kontrafaktiska resonemang beror på att de tjänar till att återupprätta människan i hennes egenskap av historisk aktör. Om historien skrivs med utgångspunkt i enskilda människors valsituationer kan vi svårligen frångå människan hennes förmåga eller... hennes svagheter gentemot biologiska konkurrenter. I detta ligger en dubbel etisk aspekt. För det första blundar vi inte för den historiska aktörens personliga ansvar. För det andra dränker vi henne inte i till synes övernaturliga krafter vid namn strukturer, vilka har en tendens att när så är möjligt koppla ett stålgrepp om vårt tänkande. (Harrison, 1999, s. 84)

Referenser:

- Andersson, Lars M. & Zander, Ulf (Red.). (1999). *Tänk om...Nio kontrafaktiska essäer*. Lund: Historiska media.
- Brockstedt, Håkan (2000). *Slagsta skola och seminarium och dess föregångare. Skolan för sinnesslöa barn i Stockholm: Ideologi och praktik i undervisning av barn med utvecklingsstörning 1870–1950*. Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Elander, K. (1962). *Landstingen och undervisningsväsendet. I: Hundra år under kommunalförfattningarna 1862–1962*. (ss. 686–694).
- Färm, Kerstin (1999). "Socialt problem" eller "Som andra och i gemenskap med andra": föreställningar om människor med utvecklingsstörning. Linköping: Tema, Linköpings universitet.
- Harrison, Dick (1999). "Om inte..." – en resa i de fallna alternativens värld. I Lars M. Andersson och Ulf Zander (Red.), *Tänk om...Nio kontrafaktiska essäer*. (ss. 65– 85). Lund: Historiska media.
- Holmquist, Hjalmar (1952). *Handbok i Svensk Kyrkohistoria 3*. (2:a uppl.). Stockholm: SKDB.
- Jarlert, Anders (2001). *Svensk Kyrkohistoria del 6. Romantikens och liberalismens tid*. Stockholm: Verbums Förlag AB.
- Marklund, Kari (Red.) (1993). *Nationalencyklopedin*. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker.
- Karlsson, Göran (red.) (1988). "Dessa arma varelser". *Vård och undervisning av psykiskt utvecklingsstörda i Blekinge 1886–1986*. Karlskrona: Blekinge Läns Landsting. Sociala Nämnden.
- Nordiska abnormsaksmöten 2 (1877). *Den abnormala skolans andra nordiska läraremöte i Stockholm 1876*. Stockholm.
- Schön, Sven & Rönnbäck, Britt-Marie (1995). *Från idiot till medmänniska*. Landstingets i Sörmland skriftserie 13. Nyköping: Landsarkivet.
- Skolverket (2000). *Hur särskild får man vara? En analys av elevökningen i särskolan*. Dnr. 2000:2037.
- Skolverket (2001a). *Kvalitet i särskolan – en fråga om värderingar*. Dnr. 2000:2037
- Skolverket (2001b). *Rutiner för utredning och beslut om mottagande i den obligatoriska särskolan. Med allmänna råd (SKOLFS 2001:23) och kommentarer*. Stockholm: Liber.
- Skolverket (2002). *I särskola eller grundskola?* Dnr. 2002:103404. Stockholm: Liber.
- SOU 2004:98. *För oss tillsammans. Om utbildning och utvecklingsstörning*. Stockholm: Fritzes.
- Söderberg, Verner (Red.) (1945). *Nordisk familjebok* (3:dje uppl.). Malmö: Bokförlaget Norden.
- Westrin, Th. (1910). *Nordisk Familjebok*. Stockholm: Nordisk Familjeboks Förlag Aktiebolag.
- Wilkens, Sten (1995). *Sophia Charlotta Wilkens Född Thomée. En minnesteckning*. Blekingesamlingen, Karlskrona stadsbibliotek.

